

Fosztó László

A zsarnok, a terroristák és a rendbontó elemek

Idegenek az 1989.
decemberi forradalomban¹

Nem pusztán arról van szó, hogy a sztereotípiák görbe tükörben mutatják be a történeti tényeket, hanem a történeti folyamatok is követik a róluk kialakult/kialakított sztereotípiák görbületeit.

Egy olyan elemzésre teszek itt kísérletet, amely az 1989. decemberi forradalom eseményeit körülölelő társadalmi imagináció néhány elemét veszi szemügyre. Az események körül híresztelések és mítoszok gazdag szövevénye burjánzik mindmáig, különösen az a kérdés kavart és kavarr ma is sok vitát, hogy valódi forradalom vagy államcsíny történt-e, esetleg népfölkelés vagy ezeknek valamilyen ötvözete. A kérdések nagy része megválaszolatlan több mint egy évtized távlatából is. Bár fontosnak tartom ezt a vitát, a kérdések megválaszolása itt nem lehet célom, csupán néhány olyan folyamatra szeretnék rámutatni, amelyek szerepet játszanak abban, hogy ez a zavar ilyen sokáig fennmaradhat. Ennek érdekében olyan elemzési eljárást választottam, amely segítségével – elsősorban a korabeli sajtóban megjelent szövegeket feldolgozva – megpróbálom rekonstruálni, milyen módon érzékelt és értelmezte a romániai társadalom az eseményeket az alatt, amíg zajlottak, közvetlenül megtörténtük után, majd a későbbiek során. Elsősorban nem a megtörtént események rekonstrukcióját akarom itt megvalósítani, hanem az események percepciótörténetének egy rövid vázlatát nyújtani, különös tekintettel azokra a folyamatokra, amelyek rövid idő alatt az események revízióját, újraértékelését okozták. Az a hipotézisem, hogy a mód, ahogyan a közvélemény érzékelt az eseményeket, és azonosította a szereplőket a történetek alatt és közvetlenül utánuk, alapvetően meghatározta azokat a fogalmakat, amelyek segítségével később írták le őket, ezért az ebben az

időszakban létrejött fogalmak és percepciók döntő módon határozták meg az események értelmezését egy hosszú időszakra.

A romániai forradalom mint *esemény* elháríthatatlan akadállyá vált a romániai forradalom mint *folyamat* útjában. Azok a gyors változások, amelyek az eseményekhez kötődő értelmezésekben bekövetkeztek, olyan természetű jelentéstulajdonítást indítottak el, amelyek nagyon megnehezítik, ha nem éppen lehetetlenné teszik a társadalomszerkezet diszkurzív újrafogalmazását, ami első lépése lehetne egy társadalmi átalakulásnak. Az a szemantikai eljárás, amelynek segítségével a történetek főszereplőit, a terroristákat, a zsarnokot és gyakran magukat a forradalmárokat is „idegen elemekké” alakították, az eseményeket pedig híresztelések és mítoszok kódéba burkolták, ellehetetlenítették azokat a társadalmi változásokat, amelyek a forradalmakra jellemzőek. A xenofóbián alapuló szemantikai transzformáció, az *elidegenítés* nem kizárólag a forradalomra volt jellemző, a hatalom korábban is gyakran folyamosított hozzá, de az a bőség és változatosság, amellyel nem sokkal az 1989. decemberi események után tört a felszínre, domináns eljárássá tette. Mi több, eredetét és használatát már nem is lehetett a hatalmi centrumban lokalizálni, hiszen a társadalmi kommunikáció változatos szintjein és színterein termelődött újra, és nyomta rá bélyegét egy hosszabb periódusra.

Szeretném elkerülni, hogy az „ellopott forradalom” mítoszának csapdájába essem, és egy szűk csoportot avassak bűnbakká, habár nyilvánvalóan vannak elkövetők és áldozatok a romániai forradalom szereplői közt. Szándékom az, hogy bemutassam, miképpen válik populáris szinten az idegengyűlölő diskurzus fennmaradása és továbbgyűrűzése a társadalmi változás akadályává. Ennek a beszédmódnak a működését szeretném szemléltetni egy olyan kommunikációs szint vizsgálatával, amely véleményem szerint nagyon közel áll a köznapi beszéd közvetlenségéhez. Nem tekinthetem át a xenofóbián alapuló retorika minden szintjét, ebben az írásban csupán egy centrális helyzetű példán szeretném bemutatni, miképpen vált áldozatává Nicolae Ceaușescu és felesége ennek a szemantikai stratégiának.

1990 korai hónapjaiban a Ceaușescu házaspár *post mortem* sorsa a populáris kultúrában ironikus példája annak, ahogyan ez a stratégia egyik fő proponálójának emlékét átalakítva teljesítette be pályáját. Az általa korábban használt hivatalos xenofóbia tükröképeként Ceaușescu ugyanazon érvelés segítségével idegenként üzentett ki a nemzet soraiból egy – ezúttal lenről szerveződő – kampány során. Ceaușescu gyakran szólította a pártapparátust és a népet a sorok szorosabbra vonására („*Să stringem rîndurile!*”) nem csupán a belső ellenség, de külső szövetségeseinek elhárítására is. A fenyegetések gyakran irredenta és fasiszta erők alakját öltötték, akik az ország függetlenségét aknázták alá, vagy a területi egységére törtek. Ez az érvelés megőrizte jelentőségét még egy olyan atomizált társadalom esetében is, ahol már kevés felhívásnak volt mozgósító ereje. Mi több, ez a paranoid retorika túlélte Ceaușescut, és az első szabadon választott kormány egyik domináns stratégiájává vált az ellenzékkel szemben. Mozgósító erejét ma sem kell lebecsülni, az idegenellenességre gyakran lehetett és lehet továbbra is apellálni. Bár nem értek egyet az ilyen eszközök politikai felhasználásával, a jelenség létezése tagadhatatlan, és azok a reményeim szerint ritkuló esetek, amelyekben sikeresnek bizonyultak, magyarázatra várnak.

Megközelítésem során a sajtóból kiemelt források² használatát saját megfigyelésekkel és személyes emlékekkel³ egészítem ki. A korabeli értelmezések rekonstrukciója során támaszkodom azoknak a romániai és külföldön élő értelmiségieknek első reakcióira, akik beszámoltak az eseményekről.⁴ Az egyre bővülő másodlagos irodalom áttekintésére itt nem vállalkozhatom.

Idégenek a forradalom mítoszaiban

Az események körül kibontakozó társadalmi imagináció szövedékében a történeteknek két fő csoportja különíthető el: a *Ceaușescu-ellenes összeesküvés-elméletek* és az *ellopott forradalom mítoszai*. Az első csoportba sorolhatóak azok a történetek, amelyek arról szólnak, hogy miként sikerült a rendszert megbuktatni titkos összeesküvést szervezve, amelyben a központi pártapparátus, a hadsereg felső vezetői és/vagy a KGB, esetleg más külföldi szolgálatok soraiból kikerülő személyek szövetkeztek. Az összeesküvés mítoszaihoz valamilyen formában mindig kapcsolódnak a tömegek manipulációját vagy meggyőzését elmesélő motívumok, amelyek a különböző helyi megmozdulásokat magyarázzák. A másik csoportot azok a történetek alkotják, amelyek alapján az az elképzelés áll, hogy valódi népfölkelés történt, de ezt kisajátította, „ellopta” egy hatalmi csoport, amely később az új kormányzatot is megalakította. Az ellopott forradalom leginkább az ellenzéki csoportok által fenntartott mítosz, mert olyan magatartást implikál, amely az új hatalom legitimitását kérdőjelezi meg. Az összeesküvés-elméletek különböző formái több-kevesebb teret nyitnak az új hatalom legitimitási gényé számára.

Ha az összeesküvés-elméletek változatait tekintjük át, megkülönböztethetjük azokat, amelyek *belső szereplők* konspirációjáról szólnak, és azokat, amelyek azt állítják, hogy az események sorozatát *külföldi résztvevők* határozták meg. Ez utóbbi változatot javasolta maga Ceaușescu is első reakcióiban. Egy reprezentatív felmérés, amely 1992 decemberében készült, azt mutatja, hogy Románia lakosságának számottevő hányada (23 százalék) ebben a változatban hisz az események után három évvel. Ez a csoport a *belső összeesküvés-hívők* számával (31 százalék) kiegészítve a lakosság többségét jelenti, szemben azokkal, akik a *valódi forradalom* (46 százalék) változatot tartják hihetőnek.⁵ Az összeesküvés-elméletek közül nyilvánvalóan a külső/nemzetközi összeesküvés teóriája alkalmas leginkább az idegengyűlöleten alapuló érvek beépítésére, de a belső összeesküvés-elmélet sem immunis a kirekesztő beszéd szempontjából.

Az összeesküvés önmagában is kirekesztésen alapuló vállalkozás. Sikere attól függ, hogy a résztvevők mennyire tudják titokban megszervezni a nyilvánosság teljes kizárásával és a megfelelő személyek meggyőzésével. Éppen ezért, bár lehet, hogy az összeesküvők szándéka nemes, a titkos egyezés beárnyékolja sikerüket, és az eredményt gyakran gyanakvással szemléli a kirekesztett többség. Paradox helyzet, hogy az összeesküvés előkészítői nem nyerhetnek társadalmi támogatottságot, mert tettük sikeréhez titkos cselekvés szükséges, és bár a céljuk lehet legitim, sikerük után nehéz túllépniük a személyükhöz kapcsolódó gyanakvason. A romániai forradalom esetében bonyolítja a helyzetet, hogy nem egy, hanem jó néhány egymással versengő összeesküvés-elmélet jelent meg röviddel az események lezajlása után. Ezek a versengő mítoszok különböző csoportok – korábbi állítólagos összeesküvők – szá-

mára hivatottak biztosítani a hatalomhoz vezető utat. Feltehető a kérdés: lehetséges volna egy ilyen versengés, ha valóban egy összeesküvés buktatta meg Ceaușescu? Rendelkeznek-e egy sikeres összeesküvés résztvevői a siker utáni legitimációt biztosító eszközökkel? Bárhogyan is történt, az egymással versengő mítoszok olyan eszközökké váltak különböző csoportok hatalomigényei számára, amelyek nemkívánatos hatása az eseményeket körülölelő gyanakvás. Különösen igaz ez az olyan változatokra, amelyekben a régi-új apparátus egy-egy hírhedt személyisége kerül a hős szerepébe.⁶

A temesvári tiltakozásokra reagálva Ceaușescu huligánoknak és külföldről szított fasiszta indulatok által tüzelt elemeknek bélyegezte a tüntetőket, elrendelve a megtorlást. A tiltakozó megmozdulások országszerte gyakran a „Mi vagyunk a nép!” (*Noi sîntem poporul!*) kiáltással szegültek szembe ezzel az értelmezéssel. Úgy tűnt, hogy a Forradalom egy testté kovácsolja a nemzetet. A kirekesztő retorika radikális visszautasítása 1989 decemberének friss hangulatához tartozott.⁷ De a *testvériség* nem maradt a forradalom meghatározó szimbólumai közt. A korábbi rendszer által oly sokat hangoztatott és ezért kompromittált *egyenlőség* elvével sem lehetett már senkit mobilizálni. A klasszikus hármastól a *szabadság* maradt az egyedüli funkcionális szimbólum.⁸ A szabadság mint a diktatúra ellenpontja valóban érvényes elvként hatott, bár a felszabadulási folyamat célja csupán a zsarnokság szétzúzása, megsemmisítése és nem egy új társadalmi rend alapjainak lerakása volt. Struktúrahány és spontaneitás jellemezte azt a folyamatot is, melynek során az események különböző szereplőit azonosították, és viselkedésüket leírták, mintegy teret nyitva a későbbi ellentmondásoknak és konfliktusoknak.

Az igazi forradalom mítoszaiban is megjelennek az idegenek, elsősorban az „arab terroristák”⁹ és „idegen zsoldosok”.¹⁰ Állítólag ők voltak Ceaușescu testőrei, akiket a romániai kiképzőterepeken képeztek a mesterlövészet és a városi terrorizmus fogásaira. A forradalmi események hevében állítólag ők voltak azok, akik civileket, nőket és gyermekeket gyilkoltak szofisztikált harci felszerelés segítségével. A másik tábor, az igazi forradalmárok meghatározásában is szerepet kaptak az idegenek. A forradalmárok azok, akik elkülönülve a „rendbontó elemektől”, „cigányoktól és huligánoktól”, a forradalom valódi céljaiért harcoltak, és nem csupán vandálkodtak vagy éppen raboltak, a zavargást kihasználva. Úgy gondolom, hogy a valódi forradalom forгатókönyve is befogadta azokat a motívumokat, amelyek az elidegenítés stratégiáját követik.

Paradox módon az első „szabadon választott kormány” ellenzéke nem volt képes fenntartani ennek az „igazi forradalmár” identitásnak azt a formáját, amely az események során kialakult. Szemléletes példa erre az Egyetem téri tiltakozások sorozata. Az identitászavar részben abból következett, hogy az új hatalom többé-kevésbé sikeresen őket is besorolta a „destabilizáló” vagy „huligán” (*golani*) kategóriába, akik külföldi érdekeket követnek – másrészt, és ez legalább annyira fontos – ők maguk is elfogadták az események alakoskodást feltételező (*mascaradă*) értelmezését. A hatalom az áldozatokra hivatkozva próbálta legitimizálni magát, ők azonban nem tudták feltételek nélkül vállalni az azonosságot azokkal, akik elesetek, mert a komédia-értelmezést követve az áldozatok nem is tudták igazából, kik ellen harcoltak. Tehát az áldozatokkal vállalt teljes közösség nem csupán az erőszakellenes ártatlansá-

got igazolta volna, de olyan naivitást és együgyűséget jelentett, amelyet az Egyetem téri tüntetők nem fogadhattak el. Egyetemi hallgató és értelmiségi identitásuk ugyanakkor azt sem tette lehetővé, hogy visszatérjenek a „Mi vagyunk a nép!” szlogenjéhez, ezért inkább úgy azonosították magukat, mint az első vonalhoz tartozó forradalmárok, akik nem mondanak le kommunistaellenes magatartásukról.¹¹ Ez a szerep azonban szűkre szabta társadalmi mozgásterüket, marginalizálva őket. A marginalitásból való kiútként a fizikai tér elfoglalásával próbálkoztak, amely látható, ugyanakkor kiszolgáltatott helyzetbe juttatta őket, és ez a stratégia végül nem tudta megvédeni őket a hatalmi megtorlástól.¹²

A történeti események és a róluk kialakult populáris sztereotípiák közti kapcsolat nem egyirányú. Nem pusztán arról van szó, hogy a sztereotípiák görbe tükörben mutatják be a történeti tényeket, hanem a történeti folyamatok is követik a róluk kialakult/kialakított sztereotípiák görbületeit. Ha a forradalom mítoszaiban idegenné válnak az esemény legfontosabb szereplői, akkor elidegenedik maga a forradalom. Az a mód, ahogyan az események korai revíziója a forradalomból megrendezett színjátékot fabrikált, hosszú időre meghatározta maguknak az eseményeknek a történeti jelentőségét. Az itt említett történetek és azok szereplői az események korai átértelmezésének termékei. Az első reakció („forradalom történt”) és az utána következő gyors újraértelmezés („ismét átverték”) olyan mértékben írta fölül az események értelmezését, amely döntően befolyásolta azok történeti szerepét. Arra a kérdésre, hogy az átértelmezés spontán folyamatként történt-e, vagy egy irányított manipuláció terméke, később még visszatérek. A következő részben kitérek a diktátorról kialakított karikatúrára.

Egy tatárcigány

Az események után az egyik leglátványosabb társadalmi változás a közterek átszerveződése volt. Ez a városias jellegű települések esetében többnyire azt jelentette, hogy a lakosok szembetűnően sok időt töltöttek az utcákon, tereken és parkokban. A szabad ég alatt beszélgettek a szomszédokkal, ismerősökkel vagy egyszerűen a járókelőkkel. A beszélgetések gyakran a jól ismert tények körül forogtak, de az utcai beszélgetés volt az új információk szerzésének egyik leggyakrabban használt módja is. A „szabad televízió” kezdetben szintén fontos szerepet játszott az információszerzésben, azonban hamarosan egyre több gyanakvás társult hozzá az eseményekben játszott szerepe és az új hatalom pártolása miatt. A nyomtatott sajtó is robbanásszerű változáson ment át: csupán Bukarestben 1990 áprilisára több mint 900 újság és magazin jelent meg.¹³ Az emberek úgy álltak az újságokért sorban, mint korábban a kenyérért. A kíváncsiságot és az információéhséget csak újabb és újabb szenzációs leleplezésekkel és értelmezésekkel lehetett csitítani.

Az információáradatban egymást követték a pletykák, híresztelések hullámai. A bőség mellékhatásaként a nyomtatott sajtó nyelve és stílusa közeledett a köznapi beszéd közvetlenségéhez. Szakképzett újságírók kevesen voltak, és a korábbi formalizált nyelvhasználat iskoláján nevelkedtek. A szabad sajtó stílusának használata számukra is újszerű feladatot jelentett. A sajtóból származó információk ellenőrzésére az orális kultúrában szokásos eljárásokat használták az emberek. Ennek következtében a „helyi tudás” felértékelődött.

Ebben a légkörben jelent meg a *Viața Capitalei* című újság lapjain folytatásokban *Az emberiség nagy bűnözői múltjából és jelenéből* cím alatt egy rendkívüli információ: „Egyetlen csepp román vér sem folyt Ceaușescu ereiben, mert mind az apja, Andruța (ez egy tipikus cigány név), mind az anyja tatár és üstfoltozó cigány eredetű volt. Az anyja felőli nagyszülei és dédszülei jobban beszéltek tatárul és cigányul, mint románul.”¹⁴

A bevezető állítása szerint a szöveg interjúként készült, amelyet állítólag 1988-ban jegyeztek le, és kéziratos formában forgott közkézben. A géppel írt lapokat valaki eljuttatta a kiadóba, és így került a nagyközönség elé. Az interjú Ceaușescu szülőfalujában, Scornicești-en készült bizonyos A. B. Cornea nevű helybeli „öreg értelmiségivel”. Az interjú készítőjének identitása titokban maradt „könnyen érthető okokból”. Az állítólagos interjúszöveg Ceaușescu életére és kriminális tevékenységére vonatkozó hiedelemgyűjtemény. Cornea úr a falubeli autoritását használva mesél Ceaușescuról, így a diktátor mintha egész életét a falu szeme előtt élte volna.

A Ceaușescu család története a távoli tájakról származó ősök bevándorlásának oral historyjával indul: „Tudor Vladimirescu forradalma után, az 1821–1830-as években, Scornicești-en túl egy domboldalon a románok által lefegyverzett és elűzött tatár hordák találtak menedéket. A tatárok közé néhány nomád cigánycsapatot deportáltak a hatóságok. A cigányok és a tatárok keveredtek, és egy furcsa tatár-cigány dialektust beszéltek. A románoknak nem sok közük volt ehhez az eltévedt és az ország többi részétől elszigetelt hordához.”¹⁵

De a krónikás nem elégszik meg a család sötét történetének elmesélésével. Mélyebb magyarázatot ad elő a diktátor „pszichológiai” vonásairól, amelyek az „ázsiai” örökség rovására írhatóak. A jellemzést fizikai rasszjegyekkel, nyelvészeti „bizonyítékokkal” és „foglalkozásbeli meghatározottsággal” támasztja alá. A falubeli magyarázata alapján Ceaușescu arcvonásai az „ázsiai faj” vonásait tükrözik, amelyek különösen szembetűnőek, ha a korai retusálatlan portrékat nézzük. Állítólag nem tud helyesen beszélni románul, sőt a három nyelv (a román mellett nyilván a tatár és a cigány nyelvről lehet szó) közül egyiket sem tudja rendesen. A beszédkészség tagadása a diktátor barbár természetét hivatott igazolni. A családnév etimológiája is a diktátor jellemét magarázó elvvé lép elő. A „ceaus” vagy „ceavus” egy török-tatár főnév, amelynek jelentése ‘szolga’ vagy ‘rendőrszolga’, amely jellemmagyarázatként önmagáért beszél. A nagyapját „Ceaus-oglu”-nak hívták, amely „szolga fiá”-t jelent.

Bár Ceaușescu ősei a 19. század végén áttértek a kereszténységre, „babonás” mentalitásukat megtartották, ez magyarázza későbbi diktátor szokásait is. Cornea úr az interjú végén beszámol a Ceaușescu házaspár „véres” szokásairól, leleplezve természetellenes hatalmuk forrását: „Évente néhányszor vérátömlesztést végeztetnek magukon olyan egészséges fiatalok vérét használva, akiket különleges körülmények közt gondoznak és felügyelnek, és meg vannak győződve arról, hogy ez biztos gyógyszer az örök ifjúság és a halhatatlanság biztosítására...”¹⁶

Ez a beszámoló valódi vérszopó vámpírokként állítja elénk a „nemzet pusztulását” okozó házaspárt. A mondai motívum valóságként való bemutatása nyomán felmerülhet a kérdés: ki merül inkább a „babonás” világgép sűrűjébe – az egykori diktátor, vagy aki a hozzá kapcsolódó hiedelmeket meséli. Ettől az említéstől eltekintve

Elena Ceaușescu, akit gyakran rosszabbnak tartottak a férjénél, ebben az interjúban kevés figyelmet kap. Cornea úr röviden besorolja őt a cigányok táborába: „Ő is egy sátoros szekérből származik...”¹⁷ Tudományos érdemei és akadémikusi címe közönséges hazugságokként nem is érdemelnek figyelmet.¹⁸

Egy másik kiadvány (*Nu – Revistă independentă*) *Megrázó leleplezés (A zsarnok származásának egy változata)* címmel hasonló szöveget közöl. A közreadó egy interjúra hivatkozik, amelyet 1983-ban készített a szisztematizálás számára elsőként kiszemelt Scornicești-en. A beszélgetőpartnere bizonyos T. úr, akinek jól kialakult elmélete van a zsarnok változatos etnikai eredetéről és morális vonásairól: „Andruță szülei egyesek szerint Caliacráról származtak volna, mások szerint viszont Albánia északi részéről jöttek ide a Tudor-féle forradalmat követően, mint kis birtokszámadók, ottomán zsoldosok. Kegyetlen intézőkként mindenhol konfliktusba kerültek, ezért nem maradhattak sokáig egy-egy vidéken, és továbbálltak egy másik helyre. Így jutottak el Scornicești-re... Ceaușescu dédapja *nem volt keresztény hitű.*”¹⁹

A Ceaușescu család „szakmai ártalmait”, amelyeket számadóként és felügyelőként szereztek, magyarázatot adnak a rájuk jellemző kegyetlenségre. A kegyetlenség ugyanakkor funkcionális magyarázatként is szolgál nomád szokásaikra: folytonos vándorlásra készíteti őket, nem tudnak letelepedni, mint a románság. A muzulmán hit szintén családi örökség, és jellemük szerves részévé vált. T. úr elismeri, nem biztos, hogy albánok voltak, de az bizonyos, hogy Andruță, Nicolae apja, eltörökösödött (*turcit*) mentalitású ember volt. A „turcit” (eltörökösödött) olyan személy, magyarázza T. úr, aki elhagyta a keresztény hitet, és más vallásra tért, vagy teljesen vallás nélkül él, kívül minden emberi törvényen. Andruța Ceaușescu „idegen lélek” volt, ami jól illeszkedik a Ceaușescu család szolgalelkűségéhez és ravasz természetéhez.

T. úr ebben az interjúban hasonló módon tagadja meg Ceaușescu minden vallási affiliációját, mint ahogyan Cornea úr a beszédképességet vonta meg tőle az előzőekben tárgyalt írásban. Mi több, az utalásszerűen jelzett muzulmán rokonság olyan szellemi kapcsolatokra utal, amelyeknek fényében az arab világ különböző vezetőivel való „szívélyes kapcsolatok” vagy az egyes afrikai muzulmán vezetők romániai látogatásai mint bizonyító erejű tények merülnek fel.

„Nem volt tatár!”

Az említett kiadvány (*Viața Capitalei*) következő számában azonban a „másik oldal” hangja is hallhatóvá válik: a lap olvasói levelet publikál, amelyet Genan Bolat, egy muzulmán tatár „az ötvenezer közül, akik Romániában élnek”, küldött a lap szerkesztőségébe. Bár a levél címezte a szerkesztőt, Genan Bolat Cornea úr számára is beszúr egy üzenetet. Elmagyarázza, hogy azért döntött úgy, hogy levelet ír, mert az etnikai csoport más tagjaival beszélgetve úgy érezték, válaszolniuk kell arra a vádra, mely szerint Ceaușescu (a nevet kisbetűvel használja) tatár származású lett volna. A levél a sértett önérzet és a felháborodás hangján beszél erről: „Először elképedtem, majd felháborodtam, amint az interjú szövegébe felsoroltakat olvastam. Elképesztő: ceaușescu tatár lett volna, és nem is akármilyen tatár, hanem a legszörnyűbb kombináció, ami tájainkon lehetséges volt, egy tatár és egy üstfoltozó cigány keveréke. Felháborító: ceaușescu olyan szörnyeteg volt, amely csak egy ilyen keverékből származhatott.”²⁰

Bolat mint tatár elfogadja etnikai stigmáját. Mi több, elismeri, hogy egy tatár és egy cigány „fajkeveredéséből” szörny születhet. A monstruózus születés mítoszát nem támadja, csupán annak helyét kérdőjelezi meg. „Nyilvánvalóan nem örvendetes senki számára, hogy egy olyan zsarnoknak legyen falubelije, mint ceaușescu. Megértem a scornicești-i személy érzéseit. [...] De innen hosszú az út odáig, amíg olyan „vonásokat” talál valaki, amelyekkel csupán egy üstfoltozó cigány és tatár keveréke rendelkezhet. [...] Addig is Cornea úr fogadja a saját parókiájukba ceaușescut. Nem hibás senki azért, hogy azon a tájon egy ilyen szörny született, a mi kertünkbe hajítva nem old meg semmit. Mi, tatárok így is eléggé stigmatizáltak vagyunk történelmünk miatt.”²¹

Genan Bolat tudattalanul is folytatja az idegengyűlölő retorikát, amelynek logikája a közéletet egymást kölcsönösen kirekesztő körökre osztja, azzal a különbséggel, hogy az etnikai kizárás irányából a lokális kizárás irányába tolja el a hangsúlyt.

Végül az interjúban bemutatott „nyelvészeti bizonyítékot” is megcáfolja Bolat. Szerinte a „ceaus” főnév valóban jelent ‘szolgát’ vagy ‘rendőrszolgát’, de nem jelent ‘rossz embert’, ahogyan Cornea állítja. Befejező mondatként a tatár közösség nevében fogalmazza meg a határozott állásfoglalást: „Meggyőződésünk, hogy ceaușescu nem volt tatár!”²²

Ördögüzés egzotizálás által²³

A cigány származás esete a tatár rokonságtól eltérően alakult. Néhány hónap leforgása alatt az értelmezés kiindulópontja Ceaușescuról a cigányokra tevődik át. A szemantikai kontamináció, ami a diktátor lejáratása céljából jött létre, visszájára fordul, és a romániai cigányok közössége kerül a vádlottak padjára, amiért ilyen zsarnoknak adott életet. A *Libertatea* című lap 1990. március 8-i számának a *Ki fél a cigányoktól?* című rovatában egy olvasói levél a cigányok közösségét támadja azzal a váddal, hogy sok más bűnük mellett olyan elittel rendelkeznek, amelynek körében Ceaușescu nem volt idegen: „Mint ahogy szintén az újságokból tudtam meg, valószínűleg nem pusztán véletlen, hogy ceaușescu maga sem volt idegen ettől a társaságtól. Talán ahhoz az »elithez« tartozott, amelytől a szerző a jövőbeni megváltásukat várta volna.”²⁴

Ily módon a cigányok olyan veszélyként jelennek meg, amely a többségi társadalmat fenyegeti. Ezt a fenyegetést csak egy másik totalitárius rezsim és annak vezetője észlelte és tudta kezelni. A kommunizmussal a fasizmus néz farkasszemet a „cigánykérdés” margóján: „Csupán Antonescu tábornok volt az, aki intuitív módon megérezte ezt a szociális veszélyt. Radikális intézkedéseket tett, de azóta a politikai és történeti események lehetővé tették, hogy ezek [a cigányok – F. L.] jobban gyökeret verjenek ezeken a tájakon.”²⁵

Az érvelés logikáját követve a kommunizmus bűnei közé tartozik az is, hogy a cigányok letelepedését („gyökeret vertek”) és megélhetését elnézte, sőt támogatta, amivel a társadalom és az ország romlását segítette elő. Ez az érv egybehangzik azzal a gyakran hangoztatott kijelentéssel, hogy Ceaușescu a cigányokat előnyökhöz juttatta a többségi társadalom rovására. A levélíró számára magától adódik a társadalmi terápia modellje a rendszer bukása után: visszatérni egy korábbi „megoldáshoz” az új rend megalapozásának érdekében.

A kiiktatás szimbolikus módját, a Ceaușescu házaspár post mortem cigánnyá nyilvánítását Nicolae Gheorghe roma származású szociológus „egzotizálás általi ördögűzés”-nek (*exorcizare prin exotizare*) nevezte. Szerinte az eljárás egy „kényelmes és fura társadalmi terápiát kínál. Végezhetjük a saját dolgainkat, a város követi a törvényeit, a nomádok elmentek!”²⁶ Úgy látom, ennek a stratégiának kiterjedtebb használatára is lehet példákat találni.

A Ceaușescu házaspár „elidegenítése” a romániai forradalom alatt és közvetlen utána végső soron csupán egybeesés következménye. Nem váratlan és nem is érthetetlen egybeesés, de nem is szükségszerű. Ahhoz, hogy az ilyen egybeesések ne ismétlődjenek vég nélkül, szükséges, hogy a felmerülő problémák megoldását ne a már kész és ajánlkozó elkerülési stratégiák közt keressük: „A városban maradás joga könnyen visszavonható, ha valaki megsérti az »aki nincs velünk...« szabályát. Ne, ne idegenítsük el Ceaușescut! Ismerjük be, hogy a »miénk« volt, és az is marad. Valljuk be, bűntársai voltunk, és a város közléte nem csupán »feketén« (illegálisan) zajlott. Ahhoz, hogy győzhessünk, a mérközést magunk közt kell lejátszanunk, még csak nem is... Albánia ellen!”²⁷

Gheorghe megfigyelése helytálló: az a szemantikai lehetőség könnyen kínálkozik, hogy a korábbi rezsimet „cigányvilágnak” nézzük. Az a „tény”, hogy maga az „első cigány” titokban forralta és valósította meg illegális praktikáit, könnyen hasonlítható a „feketepiac” működéséhez, amelyet állítólag szintén a cigányok dominálnak. Az önfelmentés azonban túlságosan egyszerű és könnyű stratégia.

Néhány következtetés

Az itt bemutatott esetelemzés nem adhat alapot túlságosan messzemenő általánosításokhoz. Úgy gondolom, néhány rövid következtetést mégis levonhatok. Az idegenteremtő eljárás és Nicolae Ceaușescu sorsa ma már külön utakon jár. Talán senkit sem foglalkoztat már, hogy milyen származású volt Ceaușescu. A populáris imaginációban inkább visszavágyódó, nosztalgikus hangulatú képek dominálnak, vagy éppen a diktátor mint pozitív vezető emléke erősödött meg a posztkommunista évek tapasztalatai során.²⁸ Idegenek azonban továbbra is azonosíthatóak különböző helyeken és társadalmi helyzetekben, gyakran nem éppen kedvező színekben és kontextusokban. Az események és problémák listája, amelyeket idegen uszításnak, külső beavatkozásnak vagy nemzetközi összeesküvésnek lehet tulajdonítani, nem zárult le, és az itt bemutatott képzetek továbbra is a politika szereplői maradnak.

Súlyosabb kérdéseket vet fel a forradalmi mozgalmak szempontjából a szolidaritás²⁹ vagy annak hiánya, amelynek egy esete az itt bemutatott kirekesztés, *elidegenítés*. A forradalmi változások értelmezéséhez speciális megközelítést ad James Scott, amikor arra a pillanatra hívja fel a figyelmet, amelyben az alávettek „elutasítják a hegemónikus látszat újratermelését”.³⁰ A törés pillanata ez, amikor az addig titokban tartott, mindenki által ismert, de nyilvánosan kimondhatatlannak tekintett „rejtett forgatókönyvet” nyilvánosságra hozzák. Egy olyan elnyomó rendszer számára, mint amilyen a romániai is volt 1989 decemberében, ez a pillanat szimbolikus hadüzenetnek számít, és félelmetes hatalmat jelent, mert a fenn levők dominanciája elsősorban ezen a látszaton nyugodott, amelyet az újratermelés megtagadása egy pillanat alatt szertefoszlalt. Nicolae Ceaușescu utolsó beszéde december 22-én Bukarestben egy

ilyen momentumá vált, amikor a hatalom „az erkélyről a térre szállt”, abban a pillanatban, mikor a tiltakozó hangok hallhatóvá váltak. A helyzet jelentőségét országos méretűvé fokozta a televízió élő adása. A nézők számára nyilvánvalóvá vált a rendszer bukása, és hosszú idő után talán először hittek a tévének. Bár a szakirodalom jelentős része az események revíziós vitájával van elfoglalva, akadnak olyan szerzők,³¹ akik az események korai értelmezéséről is beszámoltak. Ezt a korai percepciót írták át a későbbi híresztelések és mítoszok a felismerhetetlenségig. A bátorság és szolidaritás helyét a gyanakvás és kiábrándulás vette át.

Richard Andrew Hall fontos megfigyelése, hogy az így kialakult helyzetben feltűnő az egyöntetűség a különböző mítoszok és teóriák elfogadásában: a zavarodottság közvetlen haszonélvezői és a megtorlások elszenvedői egyaránt elfogadják a „megjátszott háború” vagy az „ellopott forradalom” mítoszának valamilyen formáját.³² Hall ugyanakkor felhívja a figyelmet azokra a nyomokra, amelyek arra utalnak, hogy a *securitate* tudatos félreinformálási kampányt folytatott, amelynek célja, hogy a titkosszolgálat vérontásban játszott szerepét és felelősségét kisebbítse vagy éppen tagadja. Denis Deletant szintén a *securitate* szerepét hangsúlyozza a vérontásban, és Hallhoz hasonló módon azt állítja, hogy a mítoszteremtést olyan politikai szereplők vezényelték, akiknek személyes érdeke fűződött az események értelmezésének összezavarásához.³³

Kiemelt szerepet játszott ebben a zavarkeltésben a média (elsősorban a televízió) önnön hitelét felszámoló stratégiája és a színjáték-forgatókönyvek. Az intézményes kommunikációs csatornába vetett hit rövid életűnek és törékenynek bizonyult. Ezeket az elemzéseket is figyelembe véve valószínűnek tartom, hogy nem teljesen spontán módon burjánzottak el a populáris kultúrában tetten érhető képzetek. A történeti kutatás talán lassan fényt derít még részletekre. A képzetek népi szintű terjedését és a zavarkeltés sikerességét legalább részben magyarázhatja az a társadalmi és kulturális miliő, amelyet „a leninista örökség” címkével jelölt meg Ken Jowitt.³⁴ A közérkölcsök és privát erkölcsök közti törésvonal, az állam iránti gyanakvás és az informális kommunikációs csatornáktól való függés néhány olyan jellemzője ennek a társadalmi modellnek, amely az alávetetteket kiszolgáltatottá teszi a zavarkeltés és mítoszteremtés haszonélvezői számára. És ezek a mítoszok gyakran nem tartanak fenn közösséget, szolidaritást.

JEGYZETEK

1. A szöveg angol változatának írása idején (1999/2000) a Közép-Európai Egyetem (CEU) ösztöndíjas diákja voltam. A levelétári kutatást a budapesti Nyílt Társadalom Intézet archívumában (HU-OSA) végeztem. Az első változatot vizsgadolgozatként nyújtottam be Rév Istvánnak. Kritikai megjegyzéseieről hálás vagyok. A szöveg elhangzott előadás-ként 2000. szeptember 25-én Kolozsvárt az Anthropology and Representations of Eastern Europe: Topics, Debates, and Disciplinary Boundaries című konferencián. Hasznos szempontokat nyertem a résztvevők hozzászólásaiból és kérdéseiből, amelyekért köszönettel tartozom. A szövegben kifejtett véleményekért és az esetleges tévedésekért természetesen egyedül én vagyok felelős.

2. A Nyílt Társadalom Intézet archívumában található, a romániai eseményekre vonatkozó adatokat elsősorban Dan Ionescu és Vladimir Socor gyűjtötte. A használt dokumentumok jelzetét az idézetek után adom meg.

3. 1989-ben 17 éves voltam, és szülővárosomban, Sepsiszentgyörgyön éltem át az eseményeket.

4. Főként Vladimir Socor, Dan Ionescu, Michael Shafir és Vladimir Tismăneanu írásaira gondolok.

5. Câmpeanu, Pavel: De patru ori în fața urnelor. Editura ALL. București, 1993. 181. Érdemes elgondolkodni azon, hogyan lehet „sikeres” egy forradalom, ha három év múltán az ország lakosságának kevesebb, mint fele gondol az eseményekre mint forradalomra

6. Ilyen szereplő többek közt Virgil Măgureanu, alias Asztalos Imre, akit az új hatalom a titkosszolgálat vezetésével bízott meg. Életrajzi adataira vonatkozóan lásd Deletant, Denis: The Post-Communist Services in Romania. In:

Hayenes, Rebeca (szerk.): *Occasional papers in Romanian Studies* No. 2. School of Slavonic and East European Studies. University of London. 1998. 179.

7. Személyes élményem, mennyire meghatódott családom, amikor a Román Televízió magyar karácsonyi dalokat sugározott a szentestén. Karácsonyi jókívánságok román, magyar, német, sőt cigány nyelven is megjelentek a képernyőn.

8. Erre a véleményre Pavel Câmpeanu jut, aki a francia forradalom szimbólumaiból kiindulva elemzi Románia esetét. Lásd Câmpeanu, Pavel: *The Symbolic Discourse of the Romanian Revolution*. In: Forsgren, T. (szerk.): *Cultural Crossroads in Europe*. Forskningsradnamnebd. Stockholm, 1996.

9. Denis Deletant Silviu Brucan kijelentését idézi, amely szerint 30 palesztin diákot készítettek fel a securitate kiképzőközpontjaiban. Ezek az „arab diákok és tiszték” a terroristáknak segítettek. Egy személy közülük elesett, többen megsebesültek, de a holttest eltűnt a hullaházból, és a sebesültek is elhagyták az országot egy libiai repülőgépen. Denis Deletant: *Myth-Making and the Romanian revolution*. SEER. Vol. 72. No.3. July 1994. 491.

10. Vö. a Ceaușescu házaspár perének (Târgoviște-i Katonai Garnizon, 1989. december 25.) jegyzőkönyve. Dan Voinea ügyész egyik kérdése így hangzott: „Kik azok az idegen zsoldosok (mercenarii străini), akik ebben a percben is lövik a népességet az ország egész területén, ki hozta ide őket, és ki fizeti ezeket a zsoldosokat?” <http://timisoara.com/timisoara/rev/proces.txt>

11. Vö. Beck, Sam: *Opposition and Dissent: The Romanian Opposition's Symbolic use of space in June 1990*. Mario Einaudi Center for International Studies No. 90.9. Cornell University, Ithaca. New York, 1990.

12. „Soha nem tudtam elképzelni ilyen kitörését a reakciós populizmusnak, egy hamisíthatatlan sztálinista-fasiszta orgiáként – amelyet Bukaresten június 13. és 15. közt láttam” – jegyzi meg Vladimir Tismăneanu, aki éppen hazalátogatott ebben az időszakban. Tismăneanu, Vladimir.: *Homage to Golanai (The Romanian opposition gets bashed)*. *The New Republic*, July 30 & August 6. 1990. 16–18. HU-OSA, 300/506/49.

13. Călinescu, Matei–Tismăneanu, Vladimir: *The 1989 Revolution and Romania's Future*. In: Nelson, N. Daniel (szerk.): *Romania after Tyranny*. Westview Press. 1992. 36.

14. „Ceaușescu nu are nici un pic de sînge românesc în vene, fiindcă atît taica-său Andruța (un nume tipic țigănesc), cît și maica sa Alexandrina, erau de origine tătar-zălătăr. Străbunicii și bunicii dinspre mama vorbeau mai bine tătarește și țigănește decît limba română.” *Din trecutul și prezentul marilor criminali ai omenirii*. *Viata Capitalei*, no. 3, 03. ianuarie 1990. 2 old. HU-OSA, 205/60/5/51

15. „După revoluția lui Tudor Vladimirescu sub o coastă de deal, dincolo de Scornicești, între anii 1821–1830 s-au adăpostit niște hoarde de tătari dezarmate și alungați de români. Peste tătari au fost deportați de autorități cîteva cete de țigani nomazi care s-au amestecat cu tătarii, vorbind un dialect ciudat de limbă tătar-țigănească. Românii au avut foarte puțin da a face cu această hoardă rățăcită și izolată de restul țării.” *Din trecutul și prezentul marilor criminali ai omenirii*. *Viata Capitalei*, no. 3, 03. ianuarie 1990. 2. HU-OSA, 205/60/5/51

16. „De cîteva ori pe an, își fac transfuzii cu sînge recoltat de la tineri foarte sănătoși, îngrijiiți și supravegheați într-un mod special, fiind convinși că aceasta este remediul sigur pentru a-și păstra »tinerete fără bătrînețe și viața fără de moarte...«” *Din trecutul și prezentul marilor criminali ai omenirii*. *Viata Capitalei*, no. 4. 01. februarie 1990. 2. HU-OSA, 205/60/5/51.

17. „Și ea provine tot din coviltir de șatră...” *Din trecutul și prezentul marilor criminali ai omenirii*. *Viata Capitalei*, no. 4. 01. februarie 1990. 2. HU-OSA, 205/60/5/51.

18. Gica Popa bîrô, aki kimondta a halálos ítéletet a házaspárra, Elenát mint „analfabéta akadémikust” címkezte

19. „Părintii lui Andruța erau originari după unii din Caliacra, după alții însă, din nordul Albaniei — și au venit aici după revolta lui Tudor, ca mărunti administratori mercenari-otomani de moșie. Intrînd în conflict pentru aspirarea lor armătească nu puteau să stea prea mult într-un țînut și, atunci se mutau în altul. Așa au ajuns și pînă în Scornicești!... Străbunicii lui ceaușescu nu era de rit creștin.” *O dezvăluire șocantă (O variantă a originii tiranului)*. *NU. Revistă Independentă*, 4/1990, 6. HU-OSA, 205/60/5/51.

20. „Am avut un sentiment de perplexitate, apoi de indignare, parcurgînd rîndurile inserate în acel interviu. De perplexitate: ceaușescu ar fi fost tătar, și nu un tătar oarecare, ci unul produs din cea mai cumplită combinație ce putea exista pe aceste meleaguri — și anume un amestec dintre tătari și țigani zălătari. De indignare: ceaușescu a fost un monstru pe care îl putea naște numai o astfel de combinație.” *Primum la redacție o scrisoare din partea d-lui Genan Bolat, din care spicuim*. *Viata Capitalei*, no. 5. 08. februarie 1990. 4. HU-OSA, 205/60/5/51.

21. „Deșigur, nu este o fericire pentru nimeni să fie constean al unui tiran de talia lui ceaușescu. Întîleg sentimentele scorniceșteanului. Dar de aici pînă la a găși »calitățje care nu puteau aparține decît unui tătar-zălătăr este un drum lung. [...] Dar pînă atunci vă rugăm domnule Cornea luați-l pe ceaușescu în parohia dumneavoastră. Nu este vina nimanui ca pe acele meleaguri s-a născut un asemenea monstru: aruncînd în grădina noastră a tătarilor și așa stigmatizați de istorie, nu rezolvați nimic.” *Primum la redacție o scrisoare din partea d-lui Genan Bolat, din care spicuim*. *Viata Capitalei*, no. 5. 08. februarie 1990. 4. HU-OSA, 205/60/5/51.

22. „Convîngerea noastră: ceaușescu nu a fost tătar!” *Primum la redacție o scrisoare din partea d-lui Genan Bolat, din care spicuim*. *Viata Capitalei*, no. 5. 08. februarie 1990. 4. HU-OSA, 205/60/5/51

23. A kifejezést Nicolae Gheorghétól vettem. Gheorghe, Nicolae: *Exorcizare prin exotizare*. 22. No. 6. 23. februarie 1990. 20. HU-OSA, 205/60/5/51.

24. „Poate nu întîmplător afind tot din ziare că nici el, ceaușescu, nu era străin de această tagmă. Poate cine știe el făcînd parte din »elita« de care vorbește autorul, le-ar fi adus într-un viitor »izbăvireac.«” *O controversă: „Cui i-e frică de țigani?” Libertatea*. 8 martie 1990. 3. HU-OSA, 205/60/5/51.

25. „Singurul care a intuit acest pericol social a fost generalul Antonescu, care a luat măsuri radicale, însă cursul evenimentelor politice, istorice au făcut ca aceștia să se înrădăcineze mai bine pe aceste meleaguri.”. O controversă: „Cui i-e frica de țigani?” Libertatea, 8 martie 1990. 3. HU-OSA, 205/60/5/51

26. Gheorghe, Nicolae: Exorcizare prin exotizare. 22. No. 6. 23. februarie 1990. 20 old. HU-OSA, 205/60/5/51

27. „Dreptul de a rămâne în cetate pare ușor de anulat dacă încalci regula lui »cine nu este cu noi...« Nu, să nu-l înstrăinam pe Ceaușescu! Să recunoaștem că a fost și rămîne »al nostru«, să admitem ca i-am fost complici și că viața publică a cetății nu s-a făcut numai »la negru«. Ca să câștigăm, meciul trebuie jucat cu noi înșine, nici măcar cu... Albania!” Gheorghe, Nicolae: Exorcizare prin exotizare. 22. No. 6. 23. februarie 1990. 20. HU-OSA, 205/60/5/51.

28. Ez a jelenség nem egyedi eset. Az antropológus John Borneman Linda Fisher médiaművésszel közös projekten dolgozik, amely az autoritárius vezetők bukásával és post mortem sorsával foglalkozik. A munka eredménye egy honlap, egy videofilm, valamint egy könyv: Borneman, John–Fisher, Linda: Death of the Father, <http://cidc.library.cornell.edu/DOF/book.htm>

29. A politikai kultúra hétköznapi szempontjából is hasonló jelentőségűnek tartom a szolidaritás kérdését. Itt az elemzett téma miatt hangsúlyozom inkább a forradalmi állapotokban játszott szerepét.

30. Scott, James: Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts. New Haven and London: Yale University Press 1990. 204.. Vö. Scott, James: Erős-e a hamis tudat? Replika. 1994. 23–24., 81–108..

31. Milin, Miodrag: Timișoara, 15-21. decembrie '89. Timișoara. 1990. Milin, Miodrag: Timișoara în revoluție și după.: Editura Marineasa. Timișoara. 1997. Ratesh, Nestor: Romania: The Entangled Revolution. The Washington Papers/152, New York. 1991.

32. Hall, Richard Andrew: The Uses of Absurdity: The Staged War Theory and the Romanian Revolution of December 1989. East European Politics and Societies, Volume 13, No. 3. Fall 1999. 503..

33. Denis Deletant: Myth-Making and the Romanian revolution, SEER, Vol. 72. No.3. July 1994.

34. Jowitt, Ken: The Leninist Legacy. In: Banac, Ivo (szerk.): Eastern Europe in Revolution. Cornell University Press. Ithaca and London. 1992.

